

РУСКИЯТ МИСЛИТЕЛ Н. Ф. ФЬОДОРОВ И ЛИТЕРАТУРАТА

СВЕТЛАНА СЕМЬОНОВА-ГАЧЕВА (Москва)

Често мислителят изпреварва своето време. Николай Фьодорович Фьодоров (1828—1903) представлява особено убедителен пример за предварително поставяне на научно-философските проблеми на бъдещето, проблеми не само на нашия ХХ век, но възможно и на още по-отдалечени от нас времена. Макар че приживе учението на легендарния библиотекар на Румянцевския музей се е разпространявало главно устно в сравнително тесен кръг, то успява да докосне съществено най-мошните таланти и най-силните умове на Русия от онова време: Л. Н. Толстой, Ф. М. Достоевски, В. С. Соловьев.

Космическите идеи на Фьодоров още през 70-те години на миналия век поразяват въображението на младия К. Е. Циолковски. (Срещата станала в библиотеката, където в продължение на три години Фьодоров е ръководил самообразованието на бъдещия „баша на руската космонавтика.“) „Аз смятам Фьодоров за изключителен човек, а срещата си с него — за щастие, той ми замени университетските професори, с които аз не обичах“ — така предава думите на вече зрелия Циолковски неговият биограф К. Алтайски¹. След издаването на „Философия на общото дело“ в два тома (Верни, 1906 г. и Москва, 1913 г.) Циолковски вече се запознава цялостно с учението на наставника на своята младост, „изумителния философ“. (Последното определение принадлежи на самия Циолковски. Така той нарича Фьодоров в своите спомени, написани преди самата му смърт.)

От Фьодоров и Циолковски започва линията на т.нар. „руски космизъм“, „на космическата философия“, на активно-еволюционната мисъл на ХХ век, представена от имената на такива изтъкнати учени и мислители като В. И. Вернадски и А. Л. Чижевски.

Веднъж М. Горки, говорейки за Фьодоров като „забележителен мислител“, веднага добавя: „но малко известен, защото е бил своеобразен“². Нашето време успя най-после, разкривайки всички слаби, утопично-консервативни страни от мисълта на Фьодоров, да оцени в положителен смисъл смелостта и оригиналността на неговите най-ценни идеи, своеобразието на неговия „неуко“-народен начин на мислене и стил на изложение. И заедно с това все по-разширяващо се критическо изследване на наследството на Фьодоров, започнало с публикуването на произведенията му, „малоизвестността“ на този изтъкнат руски мислител, може да се каже, изчезва пред очите ни.

При това се установи, че много от най-съкровениите идеи на Фьодоров намират отклик в творчеството на редица съветски писатели, от Горки, В. Брюсов, В. Маяковски, поетите от „Кузница“, Н. Заболоцки до такива големи прозаисти от философски тип като А. Платонов и М. Пришвин. По същество именно в литературата намират художествено превъплъщение и по-нататъшно осмисляне някои от важните въпроси, поставени от мисълта на Фьодоров, като човечеството и космоса, „регулация-

¹ К. Алтайский. Московская юность К. Э. Циолковского. — Москва, 1966, № 9, с. 181.

² М. Горький. Собр. соч. в 30-ти томах. М., 1953. Т. 24, с. 454.

та на природата⁴, нравствената ценност на личността, дълга пред предишните поколения и др.

Да открием философския извор на много теми и образи на изброените по-горе писатели означава не само истински да проникнем в смисъла на тези теми, но и да определим тяхното значение за бъдещите философско-нравствени търсения на литературата ни, чак до наши дни.

Ще се обърнем като начало към най-същественото във философското учение на Фьодоров. Признавайки, след редица естествоизпитатели на XIX век, вътрешната насоченост на природната еволюция към все по-голяма усложненост и накрая към появата на съзнание, Фьодоров извършва в своята мисъл следната решителна крачка: необходимостта от осъществяване на нов съзнателен етап от еволюцията, когато обединеното човечество с всеобщо изследване и труд ще овладее стихийните и слепи сили извън и вътре в себе си, ще преобрази света и собствената си природа, ще излезе в космоса, ставайки негов активен управител („регулация на природата“).

Човечеството — счита Фьодоров — може да върви напред само водено от *висша цел* (курсив мой, С. С.), цел, представляваща истинско *висше благо*, цел, която увенчава своите усилия с поражението на *най-страшното зло*, което обременява човека. За най-висше зло Фьодоров смята смъртта, която нагледно концентрира в себе си победата над всеки отделен човек на стихийните, все още неподвластни на неговия разум и воля сили. „Колкото и да са дълбоки причините за смъртността, смъртността не е изначална; тя не представлява безусловна необходимост. Сляпата сила, в чиято зависимост се намира разумно същество, сама може да бъде управлявана от разума“³ — пише Фьодоров.

Сто години след времето, когато Фьодоров изказва своето принципно ново отношение във философията, революционното отношение към смъртта, подобен подход започва смело да развива, основавайки се на научните факти и предварителни хипотези, известният съветски учен-биолог, президентът на Белоруската Академия на науките Василий Теофилович Купревич. Той застъпва онази гледна точка, която настоятелно е прокарвал Фьодоров още през XIX век: смъртта не може да се смята неотделима принадлежност на живота, тя става приспособително средство, изработено от природата в процеса на еволюцията за по-бързото усъвършенстване на рода, изцяло под действието на естествения отбор. Но ето че се появява човекът, който, изхождайки от своите нужди, сам изменя обкръжаващата го среда, преобразява света. Смяната на поколенията, смъртта като носител на биологическия прогрес се превръща в анахронизъм. Със създаването на обществото естественият отбор престава да бъде регулатор на човечеството. „Смъртта е враждебна на самата природа на човека“ — твърди Купревич. Тя е неприемлива от гледна точка на развитата личност, надарена с чувство и разум. Осъзнаването на неизбежността на смъртта, усещането на безсилие пред „хаоса на бездната“, където безследно изчезват живи, чувстващи, мислещи същества, ражда вътрешния трагизъм на съществуването, който става скрит и непресъхващ извор на злото в човешката природа.

Необходими са интензивни изследвания в областта на изучаване причините за стареенето, откриване на първопричината за смъртта — подчертава ученият. Както във всяка работа, а особено в новата и смелата, тук са нужни ентузиастични и към тях се обръща Купревич в една от своите статии с характерното заглавие „Покана към безсмъртието“ (Техника молодёжи, 1965, № 1). Най-важната задача представлява преодоляването на своеобразната психологическа бариера, която е посочвал някога Фьодоров, пречка за по-голямата част от живеещите даже вътрешно, в желанието и мечтата си, да посегнат на смъртта. Като Горгоната Медуза смъртта все още довежда до вцепеняване всички — и „неуките“, и „учените“, изразявайки се с думите на Фьодоров. Самият той

³ Н. Ф. Фьодоров. Философия общого дела. М., 1913. Т. 2, с. 203. Първият том на това произведение е издаден в гр. Верни в 1906 г. По-нататък всички цитати по това издание се дават в текста: първата цифра показва тома, а втората — страницата.

пише: „Всички философи, спорейки във всичко, се съгласяват с едно: всички те признават смъртта като действителност, нейната несъмненост, даже без да признават, както някои от тях, нищо действително на света“ (1, 287). Белоруският учен твърдо вярва, че ще настъпи ерата на дълголетниците, а след това и на практически безсмъртните хора. Засега е трудно да си представим какви блага ще донесе на човечеството победата над старостта и смъртта. С развитието на обществото в пространството, с развитието на неговата мощ, на човека ще му бъде все по-тясно в рамките на неговия видов жизнен мащаб. Впрочем и за усвояването на космоса е нужен практически безсмъртен човек. Както казва Купревич: „Човекът, живеещ няколко десетилетия, е също тъй способен да преодолее междупланетните пространства, както пеперудата-еднодневка не може да прелети океана.“

Постепенното увеличение на видовата продължителност на живота трябва да доведе и до напредък в нравствено отношение на човечеството. Ако прогресът, научен и технически, върви непрекъснато, то в нравствената област няма такова последователно нарастване. Една от дълбоките причини за това е честата смяна на поколенията, при което всяко поколение и всеки човек в него започват буквално от „нищо“ и само чрез продължителен процес на възпитание и образование могат „на теория“ да овладеят достигнатото до момента на раждането им духовно и нравствено ниво на човечеството, без да се говори даже за това да го придвижат по-нагоре. Но способен ли е да го овладее всеки човек? И не подбира ли той често в оставеното му наследство несъвършените, лъжливите, враждебните части? Но да се поправят горчивите плодове от невярната духовно-нравствена ориентация вече често не остава време. И помъдрял, с опит, знания, просветлен от осъзнатите заблуждения, човек вече отстъпва място на децата си, които започват да повтарят или даже да задълбочават старите грешки. Така че продължението на живота не е само толкова важното за обществото продължение на най-активната, действената, богата на опит и умение възраст на човека, но и предоставяне на по-голяма възможност на човека да обхване историческия, културния опит на човечеството, да се отнесе с любов към изучаването на своите прадеди, да изпита различните форми на отношения към хората и живота, да намери най-ефективните и хуманните, да възпита и развие своя уникална личност, за която още повече ще стане неприемливо унищожението.

Залог за самата възможност за гигантско разширяване на човешката власт над смъртоносните, стихийните сили Фьодоров вижда в творческите способности на цялото човечество, в труда, в труда от планетарно-космически мащаби. Фьодоров не е просто философ — той е поет на труда. „Трудът е всеобщата добродетел, която ще внесе в света съгласие, любов.“ „Нищо не трябва да си остане дадено, подарено, а всичко трябва да стане придобито с общ труд, с труда на всички“. В учението за „общото дело“ звучи патосът на активността, строителството на новата действителност. Да се откажем от пасивното съзерцание на света, от отвлечената метафизика и да преинием към изработване на план за преобразователната дейност на човечеството — в това трябва да бъде смисълът, според Фьодоров, и новият преврат във философията. „Философията, разгледана само като мислене, е произведение на още детската възраст на човечеството. Но философията, разгледана не само като чисто мислене, а и като план за действие — това вече е преход към пълнолетие“ (2, 178).

Главното в идейната система на Фьодоров: активно-еволюционните възгледи, естествено-научните представи, изразени в проекта за „регулация на природата“ и преобразованията на космоса, носят в себе си материалистическото начало. „Има два вида материализъм — пише той, — материализъм на подчинението пред спящата сила на материята и материализъм на управлението на материята.“⁴ Вторият е дълбоко убеждение на руския философ.

⁴ Н. Ф. Фьодоров. Материали к 3-ему тому „Философии общего дела“. Отдел рукописей ВГБил, фонд 657.

Фьодоров призовава към грандиозен синтез на науките, осъществен в космичен мащаб около астрономията. Новата наука, внесла в себе си ясни нравствен критерий, принципа на всеобщността на познанието, осъществява гигантски опит, който според Фьодоров не изключва предварително невъзможното от възможното, и с това се приближава към типа на живия творчески „опит“, непрекъснато действащ в природата, която умее да създаде невиджаното по-рано и „чудотворното“. Приближава се по тип, но превъзхожда по съдържание, съзнателно, нравствено, насочено.

Според мисълта на Фьодоров „във всеобщното дело“ трябва да бъдат събрани всички сили и способности на човека, в това число и изкуството, което ще престане да бъде „мъртво подобие“ на живия свят, и ще се стреми активно да участва в прякото космическо творчество на новия безсмъртен живот („небесна архитектура“, „коперниканско строителство“, в които се обединяват всички изкуства). Насочени към един предмет — действителността, заети с едно дело — творческото ѝ преобразяване, изкуството и науката се примиряват във висш синтез.

Границата на онова естествено достижимо „чудо“, към което трябва да се стреми човечеството в своето всеобщо усилие за преобразяване, става толкова радикалното преодоляване на главния враг — смъртта, за да бъдат върнати към живота и преобразяването всички минали поколения. Въпреки утопизма на проекта на „иманентното“, „научно“ възкресяване, противопоставяно във „Философия на общото дело“ на християнското свръхестествено възкресение, той не може да се разглежда като тъмнокултов или „реакционен“.

По въпроса за възстановяване на загиналото Фьодоров парадоксално мисли като стихийен материалист. Дълбоко са му чужди мистичните, спиритуалистичните пътища за „възкресяване“ от различен род, носещи в себе си илюзията и лъжата. Лишеният от всякакво мистично наслояване проект на мислителя за възкресяване се явява като някакъв допустим предел за реалната работа по преобразяването на света, по изкореняването на злото от него: „Мистичните средства могат да бъдат признавани само дотогава, докато не са се появили действителните средства, а такива в сегашно време има вече много, макар че те би трябвало да бъдат несравнено повече: опитите за регулация на метеорологичния процес, дъжда, града, бурите, полярното сияние; опитите за предотвратяване на подземните срутвания, земетресения; опитите за изкореняване на разните болести, противодействието на остаряването на организма; най-последно, опитите за съживяването на последния, например опитите за възстановяването на сърдечната дейност много време след признаване на настъпилата действителна смърт. . . Ето реалния път не към премахване, а към усъвършенстване на материалния свят и към неговото реално, немистично одухотворяване и оживяване.“

Фьодоров говори и за предполагаеми конкретни пътища за възкресяване, при което е любопитно да се отбележи, че възможност за възкресяване на прадедите той вижда и в разкриването на тайните на наследствеността, т. е. изразявайки се на съвременен език, той търси вариант на „генетично“ възкресяване. Но Фьодоров е преди всичко мислител, който обмисля принципните предпоставки за безсмъртието както от физическа гледна точка, така и от нравствена. Именно нравственият, повелително-длъжностният мисъл на неговите изисквания за всеобщо възкресяване е предизвикал особеното съчувствие и на Толстой, и на Достоевски. Перспективата за безсмъртието на бъдещите „олимпийци“, положили в „хумуса“ на своята хармония всички предишни поколения, своите прадеди, деди и бащи, за Фьодоров е дълбоко безнравствена. Трябва „всички родени да разберат и почувствуват, че раждането е приемане, вземане на живот от бащите, т. е. лишаване на бащите от живот — откъдето и произтича дългът за възкресяване на бащите, който дава безсмъртието на синовете“ (I, 401). Субективно идеята за „възкресяване“ се ражда от съкровена сърдечна рана на своя творец, от тъгата по отнесените от смъртта родители, от съчувствието към човешката мъка, от онзи чувства, които в различна степен са познати на всеки човек, достоен за това име. Нравствената страна на „възкресяващата“ мисъл на Фьодоров не подлежи на съмнение. Да си спомним какво е писал забележителният поет А. Т. Твардовски: „Никога смъртта не ще бъде

безразлична за човешкото съзнание, нито даже при някакво идеално обществено устройство и при най-щастлива лична съдба.

Да оставим на окончателния съд на потомците до известна степен разтегливите граници на възпелтяване на най-смелите мечти, възникващи винаги от дълбоката неудовлетвореност на човека от ограниченията на своята земна природна съдба. Но колкото и фантастичен да е за нас днес проектът на Фьодоров, в него е уловена определена тенденция на обективното развитие на науката: непрекъснат стремеж към увеличаване и все по-голямо усъвършенствуване на средствата за увековечаване и възстановяване („възкресяване“) на жизнените явления. Достатъчно е да споменем за изобретенията от последно време, които необикновено разширяват начините за запазване и предаване на информация: фотография, кино, телевизия, видеомагнитофонни записи, синтезатори на звука, холография, най-последно, най-новите методи за възстановяване на изчезнали форми, използвани в археологията, палеонтологията. (Впрочем да отбележим, че тук ние присъствуваме на плодотворното сътрудничество и даже на „синтеза“ на науката и изкуството, за което е мечтал Фьодоров.) Става дума, наистина, за записване и „възкресяване“ на гласове, лица, събития и т. н., макар и материално, но в истинския смисъл „неживо“. Възможен ли е тук някога „качествен скок“, не бива да се гадае, още повече, че прогресът на такова „възкресяващо“ развитие не може да бъде спрял, защото той отговаря на обективната необходимост на общественото развитие, а то не може да не включва в себе си и нужда от нравствено, сърдечно човешко чувство.

Трябва да се има предвид, че идеалът за „възкресяване“, както и висшата регулативна идея и породената от нея гледна точка на родствено-бащинска нравственост позволява на Фьодоров да намери необикновен и по своему плодотворен духовен ракурс, под който той разглежда историята на създаване и развитие на човечеството, неговите бъдещи пътища. Същият този идеал под една или друга форма винаги лежи в основата на истинската култура. Фьодоров изказва рязко разбиране на „прогреса“, в което тържествува двойното съзнание за превъзходство на живите над своите предшественици и на младите над по-старите, които ги превръщат в „подножие“ за своето възвисяване: „Биологически процесът се състои в поглъщането на по-стария от по-младия, в изместването на бащите от синовете; психологически той е замяна на любовта към бащите с бездушното превъзнасяне над тях, с презрение към тях; това е нравствено, или по-точно, най-безнравствено изместване на бащите от синовете им“ (I, 19—20). Не трябва да се забравя — не престава да напомня Фьодоров, че „любовта и уважението към своите предшественици“ са онези чувства, „които възвисяват и самите потомци“ (I, 21).

„Любовта към родното пепелище, любовта към бащините гробове“ (Пушкин) е било онова чувство, което Фьодоров повече от всичко се стреми да пробуди у всички живеещи хора. Оттук и неговата покана „да въведе в историята всяко градче и село, колкото и незначителни да са те. „Да се развива изучаването на местната история, местните паметници на древността, всички културни и битови останки от миналото трябва според Фьодоров така, че буквално всеки жител да намери мястото си в това движение, всеки да може да узнае какво участие са взели неговите бащи и деди, неговите родни места в общата история на родината и света. Такова изследване и знание, което прави историята близка и свята за всички, Фьодоров е наричал „родинознание“. Грандиозният проект за „музей“, един от централните в мисълта на Фьодоров, израства като обобщение на тези идеи.

Идеята за „музей“ отразява задълбочените философски постановки на своя автор Фьодоров търси и намира за себе си пътя за преодоляване на природния закон не с помощта на чудо, а чрез реално действие, което трябва да се осъществи пак не в някакво трансцендентно, мистично измерение, а в самия природен ред. Този ред може да бъде променен според убеждението на мислителя чрез нравствено-действието му усвояване — верига след верига — назад и назад, до самото му начало. Природата като такава се стреми само *напред* и подтиква нататък всички; нейният закон е необратимост на всички процеси във времето. Тя върти своето колело от рождения, смърти и нови рож-

дения: за осъществяването на своя „принцип“ и „трябва“, в частност, родителите да обичат своето природно бъдеще, своите деца страстно, неразумно, до самопожертвовательност, родителите покорно-любовно да отстъпват своето място на децата, а децата лесно да забравят родителите си и да се привързват само към своите деца, а те — към своите, и така до безкрайност. Този природен принцип със своята неизменна „естественост“ насочва цялото човечество, неговия инстинкт, душа, нравственост, разум. Изходът, който посочва Фьодоров, се заключава не само в призива напред, в безкрайността, все едно каква (от гледна точка на всяка живееща и умираща личност), но и *назад* — към бащите, прадедите, към възстановяването им, отначало в изучаващата памет, така че цялата единна разклонена корона на човечеството във всяко свое живяло листенце ясно да изпъкне пред очите на любовта. Даже самото пробуждане и възпитаването на активна любов у децата към родителите и прадедите, съзнанието за нравствен дълг пред тях представлява предизвикателство към инстинкта. При своя, както изглежда, природен характер, такава любов и такова чувство за дълг са *свърхприродна*, духовна задача. Идеята за всеобщото родство, според Фьодоров изцяло да преориентира човека, да измени неговия душевен характер, начините на мислене, нравственост, обществена организация. Като върви по посока, като че ли „обратна“ на естествения ход на събитията, поглъщаш времето, човечеството ще намери — върва мислителят — начин за колосален ръст на духовното начало в него.

Самият факт за проекта на музея свидетелствува в историята за неизкоренимото желание на човечеството да задържи миналото, да съхрани отиващото си, в което според Фьодоров се изразява подсъзнателната му надежда да се продължи, дълбокото убеждение на всички живеещи, че истинската смърт — това е всъщност пълната забравя за тях. Проектираният фьодоровски музей е най-грандиозното начинание за събиране, запазване, изучаване на всички останки от миналото, всички най-малки следи от напусналите ни хора върху техните дела, вещи, документи, дневници, книги, произведения на изкуството и т. н. Става дума за всеобща консервация на паметта, при това в идеалния случай, ярко индивидуализирана. Единственият дълбок смисъл на събирането на мъртви вещи е в това чрез тях да се видят техните автори. Обаче възстановяването на мъртвите подобия на живелия не може да бъде самоцел. Запазването трябва да бъде допълнено с изследване, преминавашо в дейност. „Всенародният“, „всеучен“ музей се превръща в сборен пункт за повсеместното изследване на причините за отчуждеността, враждата, разкъсваща света; като заключителен етап е възпитаването на всички в духа на братството, по отношение на което всички учебни заведения се превръщат в подготвителни факултети.

Проектът на музея в неговия оптимален размах е една от възвишените фьодоровски утопии. Но ако се отстраня от него онзи пределен максимализъм, който е бил присъщ на Фьодоров, то много от мислите му не само се оказват злосторни за нашето време, но и намират своето осъществяване. Да си спомним движението за запазване на паметниците на културата и историята, създаването на местни музеи, работата на следотърсачите, ентузиастите на краеведската работа, все по-растящия интерес към събиране на материали и документи от миналото. Тези благородни дела са движени от същата онази „любов към бащините гробове“, без която няма народ, няма човек.

Именно тази нравствена страна на фьодоровското учение, утвърждаващо дълга пред предшествуващите поколения, се оказва особено близка на Толстой. Перипетията в личните отношения на Фьодоров и Толстой, основните линии на духовния им диалог-полемика са разглеждани вече достатъчно подробно и ние няма да се спираме на тях. Бихме искали само да подчертаем, че Толстой, който в много отношения не е бил съгласен с Фьодоров, запазва до края на живота си не само най-топли чувства и дълбоко уважение към личността на „необикновения библиотекар“ и подвижник, но и признава важноста на основните философски идеи на Фьодоров, проекта му за „регулация на природата“ и даже за „възкресяването на прадедите“. Имайки предвид последния, Толстой признава: „... от философа гледна точка неговата постановка

е правилна, той е прав, като поставя пред човечеството такава задача, ако само нейното изпълнение се отдалечи в безкрайността на времето⁵.

Толстой съумява да оцени в творчеството на Фьодоров и самия му стил на мислене, свързвайки го с най-древната национална традиция. Фьодоров, както и Толстой се е стремил да застъпи народната гледна точка, нещо повече, да представи своето учение като съзнателен израз на дълбоките сърдечни надежди на широките народни маси на „неуките“. Върху мисленето на Фьодоров значително влияние оказват православната руска иконопис и архитектура, житийно-поучителната литература, които са били в продължение на векове форма за изразяване на светоусещането на народа. Особена образователна роля Фьодоров вижда в православно-християнския годишен кръг, който е бил разпространен сред селяните в Русия. Още известният руски историк В.О. Ключевски обръща внимание на забележителното съединяване в този кръг на основните моменти от земеделския годишен кръговрат с християнските празници, с тайнствата на живота, страданията, смъртта и възкръсването на Христос. Селският земеделски цикъл, включен в природния кръговрат, по този начин не само се прониква от тайнственосвещен смисъл, но оказва влияние и на възприемането на християнството от народните маси. Постоянната съсредоточеност на земеделеца година след година, сезон след сезон преди всичко върху едно: върху живота на семето, посято, поклънато и превърнато се в нов клас, върху живота, протичащ в рамките на тази универсално-космическа притча за зърното, ражда утвърждаваната поколение след поколение подсъзнателна вяра във възстановяването на умрелите. Именно затова за автора на „Философия на общото дело“ селячеството и християнството са синоними. В тази „селска“ вяра мислителят преди всичко подчертава опората в преданието, обособява фигурата на Серафим Саровски, подвижник от началото на XIX век, особено почитащ „възкресяването“, за което Фьодоров диктува своите последни редове от статията си под характерното заглавие „Народен светец“. Във връзка с това трябва да се отбележи, че Фьодоров е бил решителен критик на християнството в онзи вид, в който то широко се е приемало в продължение на векове, за стремеж към индивидуално спасение, отказ от дело, отвлечен догматизъм, водещ към лицемерие и краен разрыв между църковната действителност и живота: „Религията възприема напътствения молебен, кръстното знамение, извършвано преди започването на делото, за самото дело; но молитвата, предназначена да бъде израз на цялата религия, без да е подкрепена от общо дело, се превръща от молитва, излизаща от сърцето, от цялата душа, в молитва, произнасяна само от уста.“ Не напразно за Фьодоров образец сред религиозните дейци е Сергей Радонежски, чиято служба изцяло, както е известно, се е отличавала с активност, плодотворна съпричастност към руската история.

Обръщайки се от името на простия народ, на „неуките“ с призив към „учените“, с призив към „общо дело“, Фьодоров се старее да бъде разбираем за ученото съсловие, убеждава го, така да се каже, на неговата територия. Идеята за „всеобщия синтез“, по пътя на който мислителят вижда осъществяването на „общото дело“, определя и синтезиращата сричка на неговата реч: във „Философия на общото дело“ зазвучава целият най-богат културен регистър на човечеството: първобитни вярвания, религиозни представи на различните народи, литературни образци, философски идеи, научни постижения и интуиция. Но те са разположени в „силовото поле“ на народното чувство, мечта и идеал. Лексически се образува картина на съседство и взаимно проникване на „учени“ думи, строги термини, конкретни научни данни, аналитични ходове на световната мисъл, собствени „учени“ неологизми, от типа на „супраморализъм“, и на дълбоко-низовия древен езиков пласт, съдържащ образи от поверията, фолклора, бита, народната мъдрост, славянизми. Прокарването на пътища в космоса Фьодоров в една фраза нарича „рекогносцировка“ и търсене на „нови земи“ (с израз на сибирските казази). Вселенската „коперниканска архитектура“ израства от селския хоровод, а народното проз-

⁵ И. М. Ивакин. Из „вспоминаний об Ясной поляне“. 1880—1885. — В: Л. Н. Толстой в воспоминаниях современников. М., 1978. Т. I, с. 333.

рение, че „не земята ни храни, а небето“ се разгръща в идея за земно-небесните космически взаимовръзки и т. н.

Руският мислител през цялото време издига разума, съзнанието на човека, в което възникват както трагичната неуволетвореност от положението на нещата в света, така и проектът за неговото изменение. Но самата му аргументация се обръща преди всичко към вътрешното емоционално съчувствие, към способността на човека да почувствува убедително разкритото му нравствено зло и да се ужаси от него, да се обърне към чувството, но към чувството на мислещо, разумно същество. *Сърцето* за Фьодоров е оная необходима субективна „поправка“ към хладната обективност на ума, която създава единствено нравствения, *сърдечен ум*. Именно това качество на фьодоровската мисъл особено е привлякло към него писателите, които образно, сърдечно превъплещават философската идея.

Мисълта и словото са създадени не за отвлечено мъдруване, те трябва да преминават в дело и този завет възплащава самият стил на Фьодоров. Неговата дума — това е дума-обръщение, призив. Тя е заредена с волеви импулс и подтик към действие. Оттук и така присъщият на Фьодоров патос на проповедник, отсечените формули, своеобразните философски „лозунги“ на неговите идеи (от типа на „трябва да се живее не за себе си и не за другите, а с всички и за всички“ или „природата е наш временен враг и вечен приятел, защото няма вечна вражда, а премахването на временната е наша задача“ и т. н.) и заедно с тях ораторските похвати за разобличаване на неверните представи, риторическите въпроси, ироничните фигури, често изтънчени до афоризъм. „Прогресът е именно оная форма на живот, чрез която човешкият род може да вкуси най-много страдания, стремейки се да постигне най-много наслаждения“ (I, 20). А ето как Фьодоров горчиво иронизира по повод обезличаващите последици от разделението на труда в капиталистическото общество, устроено „по типа на организма“: „За работника, изпълняващ ролята на ръка в продължение на шест дни, главата е като шапка, която той слага по празниците (ако въобще я слага; няма ли да предпочете той вместо тази шапка нещо друго, например пиянството?). . . Разбира се, всичко това е неизбежно, не може да се мине без него; няма без такова разделение е възможно да се произведат такива планини от брошки, обеци и подобни на тях дреболии, планини, неизмеримо надхвърлящи пирамидите и другите съоръжения на древните? Ще се откаже ли някога човекът от всички тези дребни неща, които го осъждат на египетски труд? . . . (I, 261).

Но Фьодоров е чужд на самолюбуващото се красноречие, в неговия стил има някакъв възвишен аскетизъм, отвращение от незначителните модни изрази, от „звънящите фабрични играчки“ на езика на масовата култура и на бойката журналистика. Езикът, пазител на традицията и приемствеността между поколенията, за него е свят. Фамилярността, играта на думи, свободното писателско разпореждане с езика като у дома си, не е присъщо на стила на книгата на Фьодоров. В нея се долавя и някак тропавата, спокойно-задълбочената народна интонация на речта, която естествено преминава към точни научно-философски определения и доказателства или изведнъж разпръсква съгъстени енергични призови и афоризми.

Стремежът на Фьодоров към непосредствено действие и въздействие довежда до това, че той често разгръща своята мисъл около някакъв актуален за неговото време повод (книгообмена, конференцията за разоръжаване, глада, метеорологичната регулация и т. н.), повод просто „философски“ незначителен. Това е довеждало до страниото несъответствие, каквото никога няма да си позволи професионалният литератор или философ: дребни теми, преходност на поводата, публицистична конкретност, която изведнъж преминава в най-дръзновени „безумни“ идеи и проекти. Според възгледа на „естета“ — това е какофония и странност. Такъв поглед не е в състояние да види *тясната*, несъздаваща впечатление за сериозността на автора, негова особена философска теза: да се свърже и най-малкият въпрос на епохата с крайните ѝ цели и идеали.

Истинско поетично прозрение, развълнувано възвишено дихание Фьодоров достига тогава, когато, възнесен на своята космична мечта, си представя бъдещето на преобразената земя, вселена, творческото самоизграждане на човека. Такива места

има много и главното — техният висок поетичен заряд скрито наелектризира почти цялата му книга. Във „Философия на общото дело“ има завършени образци на философска поезия, своеобразни пророчески „стихотворения в проза“. Ето малки откъси из едно от тях, озаглавено „Краят на сирачеството: безгранично родство“: „Желаният ден, очакван векове, ликуването на необятното небе ще настъпи тогава, когато земята, погълнала безброй поколения, с небесна синовна любов и движима и управлявана от знание, ще възвърне погълнатите от нея и ще насели с тях небесните, сега бездушни, хладно и някак печално гледащи към нас звездни светове. . . *Всичко ще бъде близко, а не чуждо*; и още повече за всички ще се разтвори необятна шир, дълбина и висина, но не потискаща и ужасяваща, а способна да удовлетвори безграничното желание, безпредельния живот, който така плаши сегашното изтощено, болезнено, будиществуващо поколение. Това е живот вечно нов — въпреки своята древност, това е пролет без есен, утро без вечер, младост без старост, възкресение без смърт. . . Този ден ще бъде прекрасен, удивителен, но не и чудотворен, защото *възкресяването ще бъде дело не на чудо, а на знания и общо дело*. . .“ (2, 205—206).

Въпреки цялата радикална смелост на фьодоровските идеи за смъртта и безсмъртието — те не са възникнали на празно място и имат своя традиция в руската литература и философия, при това сред прогресивната, демократичната ѝ линия. Най-напред трябва да си спомним основното философско произведение на известния руски просветител А. Н. Радищев „За човека, за неговата смъртност и безсмъртие“, което разглежда теми, много близки до фьодоровските — преодоляването на смъртта, безкрайното творческо усъвършенствуване на човека. Оригиналността на Радищев в разглеждането на съвсем традиционния въпрос за безсмъртието на душата е в това, че той разглежда като възможен бъдещия, посмъртен, безсмъртен живот на човека като нова, съвършена форма на битието, в новите материални форми и закони, действено създавани от самия човек. Безкраен, творчески, съзидателен труд очаква човека, а не някакъв сладък сън на душата или блажено витаене. Ненапразно той подчертава, че „ние ще намерим корена на нашия бъдещ живот“ в способността за усъвършенствуване на човека, в онази способност, на която по силното убеждение на Радищев, „пределът и края не се виждат“. Към задачата за преодоляване на смъртта, към надеждата за „бъдещата среща“ на всички, отнесени от нея, Радищев се издига с помощта на сърдечната мечта, на патетичния духовен стремеж. Тази мечта и този стремеж преминават през руската култура с нейната проникновена, почти страдалческа любов към човека. Да си спомним поне ранната философска лирика на Лермонтов, „Песни и танци на смъртта“ на Мусоргски, „Палата № 6“ на Чехов, в която с поразителна философска дълбочина и убедителност на чувствата неговият герой, доктор Рагин, не само излага най-дълбоките причини на „желанието да се живее вечно“, но и изказва увереност, „че ако няма безсмъртие, то рано или късно ще бъде изобретено от великия човешки ум“, накрая, финала на „Братя Карамазови“ на Достоевски.

В случая с Достоевски става дума вече за пряк контакт с мисълта на Фьодоров. През 1877 г. ученикът на Фьодоров Н. П. Петерсон изпраща на Достоевски изложение на основните идеи на Фьодоров. В своя отговор Достоевски пише, че мислителят го е „заинтересувал много“, „че всъщност е съвсем съгласен с тези мисли“, „прочел ги е като свои“. Ще приведем мнението на Б. Бурсов, изследовател на живота и творчеството на Достоевски: „До една и съща идея Достоевски и Фьодоров са дошли независимо един от друг. Достоевски извънредно се е зарадвал дори и само на това, че е узнал за човек, мислещ като самия него. Радостта му е била двойна, защото Фьодоров не е бил само негов единomiшленник, но освен това е подкрепил тяхната обща теория с научно-технически изложения. Запознаването на Достоевски с проекта на Фьодоров съвпада с началото на работата му над „Братя Карамазови“ и, несъмнено, повлиява върху този роман.“⁶ В черновите бележки и вариантите към своите произведения Достоевски обикновено направо разкрива своя замисъл, етапите на узряване-

⁶ Б. Бурсов. Личность Достоевского. Л., 1975, с. 77.

то му, идейната наситеност на един или друг персонаж или ситуация; тук има множество скъпоценни мисли — философската „духия“ на писателя. В ръкописните редакции към последния роман на Достоевски особено се чувства неговата загриженост за основните идеи на „неизвестния мислител“. Очевидно, дълго е за „възкресяване“ е трябвало да остане една от основните теми в беседата на гоетите на стареца Зосима. Достоевски записва следния тезис, предназначен за по-нататъшни разработки: „Пренасянето на любовта. Не забравя и онези. Вярно, че ще се съживим и ще се намерим един друг, всички в обща хармония. . . *Възкресяването на прадедите зависи от нас.*“ Като опозиция на тази идея няколко пъти се появява нахвърляне на темата за „отчуждеността“, чак до възможно отцеубийство: „Възкресяване на предците. Помешчикът за Илински (прототип на Дмитрий Карамазов): „Този не само няма да възкреси някого, но и ще го довърши.“

„Братство“, „вражда“ — явно в замисля това е една от централните философски теми на подготвяното съчинение. Няколко пъти се повтаря фразата: „ще бъдете братя и братство ще има“, „а без братство няма да има нищо“. Фьодоровските идеи широко прозвучават и в черновите бележки към разговора на Зосима с тайнствения посетител, когото в окончателния текст старецът нарича свой учител: „Няма никакво общо дело, освен вярата, но и тя е била подкопана. . . Поне във вярата поддържайте общото дело и ще достигнете до всичко.“ Дълбоко показателна в този разговор е мисълта, която Достоевски не само подчертава в ръкописа, но и изписва с големи букви, мисъл, действителна за писателя при условие на „братско съединяване“ в общо дело: „*Тогаво няма да ни изплаши и науката, даже нови пътища в нея ще посочим.*“⁷ В беловата редакция на романа отзвучи на фьодоровските идеи за „отчуждеността“ (у Достоевски „разединение“) и истинското се братство намират в главата „Из беседите и поученията на стареца Зосима“, които се раждат, както често у писателя, от конкретния сърдечен опит, облечени в онова, което Достоевски е наричал „идея-чувство“.

С такава идея, „която засяда в сърцето във вид на чувство“, най-властната от всички идеи, противопоставяна у Достоевски на „математически“ доказаните тезиси, с които често грешни мисълта на Иван Карамазов, ние се сблъскваме в края на главата „Показанията на свидетелите. Дете“. Светогледните прозрения притежават огромна сила, въздействаща върху героите на Достоевски в техните решения и постъпки. За такъв изцяло отдаващ се на бурята на непосредствените преживявания герой като Дмитрий Карамазов „идеята“ намира неочакван път за самоизява. Нашият герой е в момент на най-тежки изпитания: той е арестуван, обвинен в убийство, води се първият разпит; Дмитрий буквално е разкъсан от невъзможността да докаже своята невинност пред съдбовно стеклите се обстоятелства, формалната юридическа логика, твърдо въвеждащи тези обстоятелства в ясна сценарий на обмислено и хладнокръвно извършено престъпление. В почивката, обезсилен, Дмитрий заспива. И му се присънва „някакъв странен сън, сякаш съвсем не на място и на време“. Сънува изгорено селище, черни-почернели къщи, редици слаби, изпити жени, а на ръцете на една „плаче дете и протяга ръчички, голички с юмрученца, някак съвсем посивели от студа“. Цяла буря от „защо“ се надига в душата на Дмитрий: „защо са така почернели от черна беда, защо не хранят детето?“ Слепите природни стихии, сушата, пожарите, глада — ето я реалната природна мъка, безмерно превишаваща неговата собствена и извършената срещу него несправедливост. Това явяване пред душата на героя на страшните „природни“ бедствия, за които като за главни говори мислителят на „общото дело“, помагат на Митя сякаш изведнъж да се издигне на нова, по-висока гледна точка. И сърцето на героя е изпълнено от предчувствие за възможността на някакво дело, подвиг за спасението на света от такова голямо нещастие. Именно в този сън е коренът на бъдещата решимост на Митя „да пострада“ въпреки своята невинност, тъй като именно тогава го е поразило едно от основните нравствени убеждения на автора на романа — „всички са виновни за всичко“: той страда и за плачещото дете. (Впрочем, в изложението на фьодоровските идеи, из-

⁷ Ф. М. Достоевски й. Полн. собр. соч. в 30-ти томах. М., 1976. Т. 15, с. 203, 204, 250.

пратени на Достоевски, не би могла да липсва любимата мисъл на философа, че ние сами със своето бездействие сме виновни за смъртоносното действие на стихийните природни сили).

В главния сюжет на „Братя Карамазови“, както е известно, се разгръща нещо напълно противоположно на фьодоровската идея за всеобщо побратимяване, за любовно изучаване на миналото и възкресяване на бащите. Става дума, напротив, за убийство на баща, в което в известна степен, макар и с желание или помисъл, съучаствуват всички братя освен Альоша. Изразявайки се с думите на Фьодоров, тук се изобразява такава състояние на света и отношенията между хората, даже най-кръвно близки, когато „враждебността“ е доведена до краен, престъпен предел. Гениалният художник-мислител, познавач на човешката душа в най-глухите ѝ задънени улички и страстни ексцесии, в нейната „ирационална“ изложност на злото Достоевски като че ли поставя над фьодоровската идея тайния експеримент. Фьодоров утвърждава необходимостта от любов към бащите като предпоставка за братството, за нравственото общество („братя сме ние само чрез любовта си към родителите“), Достоевски избира крайна, абсолютно неподходяща за „идеята“ ситуация: бащата е отвратително нравствено чудовище, около когото се съблъскват интереси и страсти. Но интересно е, че Альоша, изразител на авторския идеал, винаги търпелив и даже нежен с баща си, колкото и отвратителен да е той, никога не се бунтува срещу него. Затова извършеното убийство наказва извършилите го жестоко: единият, „физическият“ убиец, се самоубива; другият — „идейният“ — попада в „геената огнена“, разстройване на съзнанието и безумие.

Положителните фьодоровски мотиви се проследяват в другата линия на романа, свързана с образа на Альоша и „момчетата“ и преди всичко в темата за синовната жертва на Илюшечка за баща си, също като че ли от външна гледна точка личност нищожна и осакатена, и накрая открито се изразяват във финала на произведението.

Б. Бурсов опростява, говорейки в гореприведения откъс за съвършено еднаквото разбиране на възкресяването на Фьодоров и Достоевски. Последният, при всички случаи преди запознаването си с учението на Фьодоров, е бил по-близо до ортодоксалното християнско възкресение. Друго нещо е, че във фьодоровската идея за него проблясва реалистичен изход, действителен даже и в положение на крайно неверие. Появява се светъл пробив в плътно зазиданата, непристъпната стена на природния живот и смърт. А извършеният труд за всеобщото възкресение, към който призовава Фьодоров, може и съвсем да я разруши. Дотогава само християнската обетована земя е била утешение за Достоевски. Но неговите съмнения в християнската догма са достатъчно известни, те се проявяват ярко даже в диалектиката на споровете на героите от последния му роман. Да си спомним също възторженото очакване от Альоша чудото на неразлагането на покойния старец Зосима. Объркване на чувствата, даже „метафизически“ бунт обхваща младежа, когато това не само не става, а напротив, по силата на някаква природна „подлост“ разлагането започва дори по-рано, отколкото обикновено. Альоша излиза от това изпитание, утвърждавайки се в някаква „нова идея“, която Достоевски не разкрива. Във всеки случай тук явно се осъжда робски-магичното отношение към божествените сили, които могат „за награда“ да изпратят чудото на изменение на природните закони, което човек може само очаровано-пасивно да приеме. И старецът Зосима, достигнал до редките висини на „умната красота“, е в плен на природата, на нейните закони на смърт и разложение и просто с никаква святост и пасивно очакване на чудото те не могат да бъдат прескочени. Бурсов е прав, когато пише, че той не вижда нищо мистично в разговорите на момчетата за възкресение на погребението на Илюшечка и в думите на Альоша, произнесени на последната страница, написана от Достоевски: „Непременно ще станем, непременно ще видим и весело, радостно ще си разкажем един другиму всичко, що е било. . . Хайде, да вървим! Ето на, ние сега вървим ръка за ръка.“ И момчетата възторжено подемат: „И вечно така, цял живот ръка за ръка.“⁸ Увереността на тона в тази „последна дума на Достоевски е неговото завещание

⁸ Прев. Димитър Подвързачов и Симеон Андреев. Цит. по: Ф. М. Достоевски. Братя Карамазови. С., 1975, с. 934.

към хората“, според израза на Бурсов, увереността, каквато никога по-рано няма в него, разбира се, се подхранва от онази реална надежда, която му осветлява учението на Фьодоров.

* * *

Фьодоров умира в 1903 г. През следващата, 1904 г., за първи път с пълно упоменаване на неговото име и репродукция на портрета му, рисуван от Л. О. Пастернак, се печата малък откъс от съчинението му „Архитектура и астрономия“. Публикува този фрагмент и му дава заглавие Валерий Брюсов, тогава официален водач на символистичната школа, в току-що започналия да излиза литературен орган на тази школа, списанието „Веси“ (1904, № 2). Това представлява не само проява на интерес от страна на символистите към философско-естетическите постановки на Фьодоров, но и свидетелство за вниманието на самия Брюсов към учението за „общото дело“. Още в предоктомврийските стихосбирки на Брюсов явно проличават „фьодоровските“ мотиви. Наистина, темите за „регулация на природата“, за творчески преобразователно дело, за „шурм на небето“ до началото на 20-те години се разглеждат само в отделни брьосовски стихотворения. Но те съвсем не се губят в цялата му поезия. В тези стихотворения авторът като че ли изплува от онази тъмна дълбина на „демоничния“ ерос, на смъртоносна и самоубийствената стихия, която върти като омагьосан неговия лирически герой в безкрайните „водовъртежи“ и „бездни“. И съществува на Брюсов-поета е пронизано от чувството за движение, носещо човечеството напред през века, епохата, цивилизацията, да се потапя във всяка от които доставя особено удоволствие на него, учения и ерудита. Той започва да разбира, че това движение не може да се затвори в безплодни кръгове, а трябва, окрилено от висша цел, многократно да се усили от нейното съзнателно осъществяване. „Незавършеното здание“ на бъдещето, изграждащо се досега без общ план, плашело със своите несвързани части, често разкъсващи се пред самата пропаст, в която броди съвременното разединено човечество, не може и не трябва да си остане такова, иначе то ще рухне в бездните на ада. И Брюсов вярва:

Совершится, что вами замыслено,
Грамада до небо взойдѣт,
И в глуби, разумно расчисленной,
Замкнѣт человеческий род.

(„В незаконченном здании“, 1900 г.)

Именно такива произведения придават на поезията на Брюсов онова съдържателно новаторство, което неведнъж е отбелязвала критиката. Брюсов е първият голям руски поет, който не само бележи началото на ерата на покоряването на въздушната стихия („На първите авиатори“) 1908, но и възпява космическия дълг на Земята, приветствайки бъдещите „царе на стихията, владетели на природата“ („Към щастливците“ 1903—1905 г.):

Правьте движеньем планеты, —
Бегом в пространстве небесном,
Бросьте сигнальные светы
Мирам неизвестным.

[„Земля молодая“, 1913 г.]

След революцията Брюсов вижда своята нова поетическа задача в реализирането на идеала за „научна поезия“, в която със средствата на поетичния синтез непосредствено се пресъздава работата на човешката мисъл, научното изследване, философските обобщения. Още в статията си от 1909 г. Брюсов утвърждава

⁹ Поради отсъствие на превод на български език текстът на цитираното стихотворение тук и по-нататък се дава в оригинал (Б. пр.).

като основна предпоставка за „научната поезия“ необходимостта за поета „да стои на нивото на съвременното знание и да притежава съзнателен мироглед“. Този „съзнателен мироглед“, който става съдържателна основа на неговата собствена „научна поезия“, в много отношения включва в себе си научно-философските дръзновения на мисълта на „великия учител“, „неукротимия старец“, както Брюсов нарича Фьодоров. Още повече, че „фьодоровските“ теми за преобразованието на света, темите за всеобщия труд, наука, машина, борба със смъртта, зазвучали настойчиво в поезията на Брюсов от последните години, съответствуват на цялата широка насока на чувствата и умовете в литературата от началото на 20-те години. Брюсов планира създаването на цял сборник стихове под характерното заглавие „Planetaria“. В него той се кани да говори „за нашата Земя“ като за една планета сред другите планети на Слънчевата система“, да разгледа „явленията, събитията sub specie universitatis“ под универсален зрителен ъгъл; с една дума, да внесе в поезията планетарно-космичната „оптика“, открита от Фьодоров и станала достойна на „космическата философия“ на XX век. И макар че създаването на „Planetaria“ не е стигнало по-далече от предговора, много неща от двата последни сборника на поета „Далнини“ и „Меа“ стават фактически осъществяване на този замисъл. Тук са и „Стихове за глада“, едни от най-фьодоровските по страстност в изобличаването на съвременната „кабинетна“ наука, разкъсала усилията си над множество отвлечени интереси и забравила главното — че може да обедини чрез познанието и труда всички — и учени, и неучи; „продоволствения въпрос“, въпросът за живота и смъртта. Тук ще срещнем не само призив към овладяване на космическото пространство („Щурм на небето“), но и разбиране на това, че с висшата цел, утоляваща най-съществените потребности на човека, може само да се осъществи победата над времето, над смъртта, над невъзвратимостта: „с мига вечността да свържа“ („Безвъзвратност“). На пасивното възприемане на своята природна участ, на омировското „на листата в дъбравата приличаме ний, синовете човешки“ Брюсов отговаря със стихотворението си „Като листата наесен“. Той прави към него следното пояснение: „Въпросът за възможността по научен път да се борим със смъртта представлява предмет на търсенията на философа Фьодоров.“ Брюсов започва това стихотворение с регулацията на природните стихии, като отново съживява особено поразителна го фьодоровска идея за необходимостта от управление на самото земно кълбо. „Руският философ Фьодоров сериозно е проектирал да управлява движението на Земята в пространството, превръщайки я в огромен електромагнит. На земята като на гигантски кораб — развива Брюсов фьодоровския проект в една от своите статии — хората биха могли да посетят не само други планети, но и други звезди. Някога аз се опитах да предам в стихове тази мечта на философа в своя „Хими на човека“. Но това е само началото. Следващият етап на овладяването на света: победата над смъртта. Във финала на стихотворението звучи и онази увереност във великото космическо бъдеще на безсмъртното, преобразеното човечество, която у него до голяма степен е вдъхнал авторът на „Философия на общото дело“:

Не листья в осень, праздный прах, который
Лишь перегной для свежих всходов — нет!
Царём над жизнью, нам селить просторы
Иных миров, иных планет!

През 20-те години фьодоровските идеи са достатъчно добре известни. Горки в своите публицистични произведения приветствува фьодоровския проект за „регулация на природата“, редица икономисти въвеждат фьодоровските възгледи за труда в теоретическите изследвания, а след това и в практическите начинания на Централния институт по труда. В. Брюсов запознава с тях младите пролетарски поети. Самото понятие за изкуството необикновено се разширява в тези години. В понятието за култура започва да се включва не само символичната, художествената дейност, но по-широко — целият материален творчески комплекс на масите, резултатите от техния труд, които носят върху себе си печата на работническото майсторство, чувство и ум. Изкуството се при-

зовава да формира самата действителност, да внесе стил, форма и красота в самия живот:

Улицы — наши кисти
Площади — наши палитры
„Дайте нам новые формы!“ —
несётся вопль по вешам.

„Никои не може да знае с какви огромни слънца ще бъде осветен животът на бъдещето. Може би ще превърнат в стоцветни дъги синвия прах на градовете, може би от върховете на планините непрестанно ще звучи силната музика на превърнатите във флейти вулкани, може би ще заставим вълните на океаните да докосват мрежите на проточените им между Европа и Америка струни.“ През 1918 г. Маяковски се обръща с „Открито писмо към работниците“. В неговата бурна метафористика живее патосът на изкуството като творчество на самия живот, с който се среща в естетическите идеи на Фьодоров. В статията „Пролетарската поезия“ („Кузница“, 1922, № 9) А. Платонов вижда истинското предназначение на изкуството на бъдещето в прякото му въздействие върху материалния свят с цел неговото преобразяване. Такъв стремеж лежи в основата на художественото творчество изобщо, само че сега то се осъществява чисто символично в границите на затворената духовна среда от образи из обкръжаващия свят, а не от самия негов. „Общочовешкото“ изкуство на бъдещето ще стане, по убеждението на Платонов, „не организация от символи, призраци на материята, а организация на самата материя, изменение на самата действителност“. То ще излезе на „бой с космоса за неговото изменение съобразно потребността на човека.“ Много близки мисли изказва и Вл. Муравъв в книгата „Овлавяването на времето като основна задача на организацията на труда“ (М., 1924), където направо на основата на нови научни постижения в биологията, медицината, а също във физиката и математиката се развиват идеите на „философията на общото дело“.

В годините след Октомврийската революция стихията на мерената реч тържествува в литературата почти пълновластно. Прозата изисква дълбоко проникване в същността на събитието, критическото му осмисляне, с една дума, време и дистанция. Поезията изразява моменталната първата реакция, порива на душата, взрива от чувства и полета на мечтата. Пролетарската поезия от епохата на военния комунизъм е изключително интересно и уникално явление. Тази поезия не поражда един или няколко велики поети, тъй като поради самата си същност е била *колективно* явление. Никога може би в историята на литературата не е имало толкова широко поетическо, наистина народно движение, обединено от общи теми, стремежи, образи, интонации. В него е целият поток от чувства, лавата на народната душа.

Упрекват революцията в низки егоистични класови сметки: да преразпредели богатствата, да си откъсне парче от богатите. Едно от опроверженията на този възглед е поезията на пролетария, дошъл от селото, фабриката, от самите низини, за да изрази своите истински, високи надежди. Защото пролетарската поезия е именно *поезия на стремежите и мечтите*. Упрекват я в откъсване от реалната действителност, в космически гигантомания, в свособразно митотворчество. Но не трябва да се забравя, че по самия си характер това е поезия романтическа, поезия на *идеала*. Нейното „митотворчество“ се оказва ценен „документ“ на народната руска душа в най-възвишените ѝ устреми. И тук се открива интересно нещо: доколкото тези пророчески пориви са съзвучни с фьодоровските мечти. Убеждението в това, че Октомврийската революция не е обикновена политическа или социална революция, а начало на най-дълбок прелом в целия живот, е било всеобщо. Поетът Иван Филипченко определя така главните задачи на революцията: „ще трябва... да се победят болестите и самата смърт, да се реорганизира вселената в интересите на човека; да се организира борба с изостаналата материя“.

Грандиозността, необикновеността на извършващото се в революцията често пораждат най-безмерен ентузиазъм. Усещането за безграничността на силите е повдига-

до на атака даже срещу най-неразрешимите и трагични проблеми на човешкото съществуване. Неизвестен поет пише на тендера на локомотива, изработен на трудовете съботници:

Вперёд! Вперёд! Усталость прочь!
Мы на последнем перегоне! . . .
С кладбищ депо и полустанков
Мы всех поднимем мертвецов! . . .
В царство мира и братства наш дальний маршрут,
Коммунизм — наша светлая станция.¹⁰

„Ние всичко можем, трябва да се осмелим“ (М. Герасимов) — подобни възклицания неведнъж се появяват по страниците на стихосбирките на пролетарските поети. Кирилов в стихотворението „Червеният Кремъл“ (1920) провъзгласява с тържествено-пророческа нитонация:

И колокол древнего века с твоих нерушимых вершин
Вешает народам, что близится день воскресенья.

Затова за началото на 20-те години не е случайно движението на биокосмистите, направо излезли с лозунгите за „интерпланетаризъм — завоюване на космоса и имортализъм — осъществяване на безсмъртието на личността“¹¹. Своя биокосмически максимализъм те разглеждат като постижение на революцията. За тях борбата със смъртта, с враждебните на човека слепи стихии на природата са продължение на борбата за социална справедливост. (В образните аналогии на биокосмистите смъртта често е била представяна като отвратителен затлъстял буржоа.)

При това „пролетарското човечество, разбира се, няма да се ограничи с осъществяване на безсмъртие само за живеещите, то няма да забрави и загиналите за осъществяване на социалния идеал, то ще пристъпи към освобождаване на „последните угнетени, към възкресяване на по-рано живелите“. Възкресяването се оценява като изпълняване на другарски дълг, отказът от който е като „социалпредателство“. Манифестът на биокосмистите се печата във вестник „Известия“ (от 4 януари 1922 г.), в издателството на ВЦИК се появява книгата „За пролетарската етика“, развиваща гореизложените идеи, накрая излизат няколко броя на вестник „Биокосмист“ (1922, № 1—4).

Изказването на биокосмистите поразява със своя наивно-декретен, широко-разпространителен характер. То е било нееднородно и противоречиво, съединявайки в себе си несъединимото: изисквания за висок нравствен дълг, конкретна търпелива работа в областта на „регулация на природата“, за която са се изказвали П. Иванички, А. Агиенко и др., и анархистично възпяване на „божествената“ свобода на намерилия безсмъртие индивид. Тези неясни страни се проявяват предимно у водача на движението, поета А. Святогор, наричащ себе си анархист-биокосмист.

Но даже в най-добрите си страни манифестите и призивите на биокосмистите представляват великолепна илюстрация на такава кавалерийска атака на бъдещето, на дръзки опити само с волеви усилия и пламъка на нетърпеливото сърце да преобразят хората и света. И с това те също са белег на своето време.

Развитието на темата за труда е принципно ново с това, което внасят в поезията пролетарските поети. Тук е тяхното безусловно и признато съдържателно новаторство. При което трудът се е разглеждал от тях толкова всеобхватно, че тук не може да не си припомним „Философия на общото дело“. В нея Фьодоров не само издига особено достойнство на *трудовете*, творческото в човека, но и поставя като възможна задачата всичко родено да се замени с придобито, а даденото — с трудово. Фьодоровското твърдение „трудовете, т. е. нравствено“ е било в кръвта на пролетарската поезия. „Трудът като висша форма на битието, труд всепобеждаващ, украсяващ нашето

¹⁰ Л. М. Фаберже. Советская литература первых лет революции (1917—1920). М., 1966, с. 92.

¹¹ П. Иванички и др. О пролетарской этике. — Биокосмист. Материалы. Креаторий биокосмистов. М., 1921, с. 13.

съществуване, труд, който ще превърне човека във всемогъщо същество, физически безсмъртно, духовно безгранично; труд, който ни обединява в единен мислещ колектив, *везнаец и всемогъщ*“. Кой е авторът на тези вдъхновени редове, които сякаш са слезли от страниците на „Философия на общото дело“? Иван Филипченко, един от най-свособразните сътрудници на „Кузница“, за когото пишат като за „най-темпераментния, най-енергичния“ поевец сред пролетарските поети“. Неговата „Поема на славата“ е тържествуващи поетически фанфари, прославящи изграждането на бъдещото царство на труда и творчеството, на „храма на славата“ от свободното човечество. В тази поема „фьодоровските“ теми са представени особено наситено. Тук е и регулацията на природата: побеждава се „безчинството на разярените стихии“, цялата земя от полнос до полюс се превръща в огромна работилница, разтърсвана от ритъма на гигантска работа. Филипченко намира забележителна, съвсем фьодоровска формула за същността на регулацията: човек претворява законите на природата в „закопи за природата“. Но зад „симфонията на стоманата“, „гората от работни ръце“, „вихъра на мислите“ Филипченко не забравя най-трудната задача, за която скръбно напомня „Погребалният марш“: за заплахата на „костеливата смърт“. Поетът чувствава отговорност пред всички загинали през дългия и страдалчески исторически път на земята:

Вот вижу я поле,
Как Езекииль,
Где пожелтые кости, точно валежник леса
Лежат догнивая, отринуты и божественной мессой
То кости обременённых, на тысячи тысяч миль —
Я одену их телом, им душу вложу
Я их воскрешу
Лишь пойти бы скорее, пойти.

Накрая в заключителния аподеоз на поемата, във великия празник на Славата, Тържеството на „общото дело“ — възниква сияйното видение на всеобщото и пълно преобразяване на света. Новият принцип на битието — „световна съгласуваност“, взаимна любов, „опрозрачяване“, радостно отразяване един в друг — прониква всичко: материя, стихия, всяко същество.

Грандиозните картини на планетарно-космическите преобразования не са достояние само на поезията на Филипченко. Устремеността към космоса е черта почти на цялата пролетарска поезия, и не само на пролетарската. Да си спомним поемата на В. Хлебников „Ладомир“ (1920 г.), много съзвучна по съдържанието си с „Поема на Славата“ на Филипченко, въпреки цялото си различие от научно-утопическите доктрини на Хлебников и на неговия художествен метод. Тук е същата оценка на революцията като начало на разкрепостяване, на откриване пътя към далечното бъдеще, същият идеал на „научно устроеното човечество“, прослава на труда и хората на творчеството, „творците“, същата регулация на природата, в която главното е претворяване на природния ред на съществуване във висш братски, безсмъртен *световен строй*.

Влиянието на фьодоровските теми не отминава и творчеството на В. В. Маяковски. Съществуват няколко версии, как поетът се е запознал с основните положения на „Философия на общото дело“. Съгласно една от тях той се приобщава към него още през 10-те години посредством обкръжението на поета Вячеслав Иванов. Във връзка с Фьодоров и Маяковски винаги споменават и другаря на поета от училището по живопис, скулптура и архитектура В. Н. Чекригин, много талантлив и поразително рано изграден художник, убеден последовател на учението за „общото дело“. Фьодоровските идеи възникват у Маяковски всеки път, когато поетът надниква в бъдещето: това е и регулацията, „метеорологическа“ и космическа, и „новото хранене“, и завоюването на небето, прекрасният дом на хората на бъдещето (темата „Летящият пролетарий“). Накрая темата за „научното възкресяване“ като заветен личен мотив, израстваща от фантазията мечта нееднократно преминава в произведенията на Маяковски от комично-гротеския вариант в „Дървеница“ до съвсем лирично-сериозния в поемите „Вой-

ната и светът“ и „За това“. „Войната и светът“ (1916 г.) е едно от най-фьодоровските произведения на поета; „свят“ се е подразбирал тук в значението Вселена, за което свидетелствува самото изписване на тази дума от Маяковски (в старата ортография нагледно се с отличавал правописът на „миръ“ като отсъствие на война и „миръ“ като универсум). Сиянието на „новите дни“ на бъдещето се отразява в петата, последната глава на поемата. Именно това е светът като нова умиротворена и преобразена вселена: от нея е изкоренено жилото на разприте и изместванията, последната причина за злото и скръбта — смъртта е победена окончателно, чак до възвръщане на всички нейни жертви:

Земя,

вдигни

от гроба

Лазарите, пременени в ризите на заревата!¹²

Особената поетична сила на изразяване на фьодоровската идея от Маяковски възниква от напрегнатото му, много личното съпреживяване на мечтата за безсмъртие. Титанизъмът на природата на поета, дал особено остро усещане на едва забележимото начало на необятните духовни сили на човека в земното съществуване, ражда не просто мечтата за безсмъртие, но и твърдата вяра в особената необходимост от нейното осъществяване. Финалът на поемата „За това“ (1923 г.) се разгръща в знаменитата триада: „вяра“, „надежда“, „любов“ (това са негови подзаглавия). Ето, възниква в мечтата на поета, подсиленият от *вярата*, до халюцинация ясен, видим образ на „работилницата на човешките възкресения“. И тук прозвучава страстната *надежда* в многократния призив на поета към бъдещето:

... Мен възкресете!

Сърце ми постави!

Кръв

и до последната венчика да поеме.

Мисъл втъпна в черепа — между костите груби.

Аз не изживях живота си земен,

на земята

своето недолубих!¹³

Накрая вселенската *любов* като нов принцип за връзка на всичко се възцарява в такова безсмъртно, ликуващо битие.

Космическия патос ние срещаме в друг тон и цвят у „селските“ поети. В „селяшкия рай“ на Клюев в тези години навлизат „космическите“ измерения:

Революция и Матеръ Света

В песнях възвеличим

И семирогие комети

На пир бессмертия закличем...

За поемата „Майка-Събота“ (1922 г.) през обикновения клюевски малък „космос“ на селските къщи и „прости човешки работи“, но метафорично вплетени в голямата вселена — и физическа, и духовна, е предадено толкова характерното за епохата усещане за навечерието на „Червения Великден“, на всеобщото преобразяване на света. Впрочем Клюев не е могъл да не познава идеите на Фьодоров, обшувайки тясно още през 10-те години с Йона Брихничев, поет и философ, издател на списанието „Нова земя“, в който одонецкият поет много пее. Брихничев е бил убеден последовател на учението за „общото дело“, един от редакторите на фьодоровския сборник „Вселенское дело“ (Одеса

¹² Прев. Константин Павлов. Цит. по: В. Маяковски. Избрани произведения в два тома. Т. 2. Поеми. С., 1971, с. 66.

¹³ Прев. Манол Манов. Цит. по: В. Маяковски. Избрани произведения в два тома Т. 2. Поеми. С., 1971, с. 205.

1914 г.), който започва с материал на Брихничев и съдържа редица негови стихотворения. През 20-те години той е секретар на Централната комисия в помощ на гладуващите при ВЦИК (Помгол) и в своите служебни доклади открито застъпва фьодоровските възгледи за решаването на „продоволствения въпрос“.

Есенин също поне е чувал фьодоровските идеи, и когато в поемата си „Инония“ (1918 г.) пише: „... Аз друго постигам учение, / На далечните вечни звезди. Аз узрявам в пришествие друго — Да не танцува над правдата смърт“¹⁴, то съзнателни или несъзнателни, отзвуките на тези идеи тук са очевидни. В „Инония“, както и в цялата серия кратки революционни поеми на Есенин от 1917—1919 г. („Преобразяване“, „Йорданската гълъбица“, „Небесният барабанчик“, „Пантократор“), се връзва поетичният шквал на „онтологическия“ бунт, движен от стремежа за радикално преустройство на целия съществуващ световен ред в друг строй, в „град Инония, където живее божеството на живите“. Идеите за установяване на преобразения статус на битието, заредени с революционното електричество на епохата, придобиват остри черти на богоборческа ярост, на чисто човешки титанизъм, сближаващи тези есенински стихове с някои произведения на Маяковски от края на 10-те години. Преобразованието на света се разкрива чрез образите на насилие над него, достигащи понякога до истинско „космическо хулиганство“:

„Ръце простирам към месеца, / Разчупвам го като орех. . . Диес като Петра Велики, / Аз тебе, земя, подемам! . . . Прояждам аз млечния път. Даже на Бога изскубвам брадата / С моя зъл зъб“, и т. н. (Инония)¹⁵. Трябва да се отбележи, че фьодоровската идея за „регулация на природата“ не е отговорна за такива поетични изстъпления: в нея, напротив, важен е призивът за любов към природата, космоса, изчерпателно познаване на закономерностите и тайните им като едно от задължителните условия на дългата, търпелива работа по очовечаването, одухотворяването на света.

У Есенин се срещат лирически произведения, условно казано, на много „фьодоровски“ дух, които ни впечатляват с редките за него, но особено скъпоценни звуци. Ето стихотворението от 1916—1917 г. „Протанцувал, проплакал пролетният дъжд“, където поетът като че ли прозира в най-дълбоката причина на своята тъга:

Скучно мне с тобой, Сергей Есенин,

Подымать глаза. . .

Скучно слушать под небесным древом

Взмах незримых крыл:

Не разбудить ты своим напесом

Дедовских мозил.

Тук авторът съвсем „по фьодоровски“ е спрял от онези тесни граници на изкуството само като духовно „мнимо“ „възкресяване“ и запаметяване на миналия и съществуващия живот. Изкуството не става сила, реално твореща живота, възстановяваща загиналото, преобразяваща света:

Не в ветрах, а зная в томах тяжелых

Прозвенил твой сон. . .

Не изменят лик земли напесым

Не стряхнут листа.

Поетът тъгува, че неговата жива личност изчезва, оставяйки само неживия кристал на прекрасния образ, който единствено ще развълнува бъдещия читател. С рядка художествена сила финалът на стихотворението установява как усещането за неизменността на това „положение на нещата“ поражда най-отчаян трагизъм в преживяването на битието.

¹⁴ Прев. Ламар. Цит. по: С. Есенин, Инония. Поема. С., Аврора, 1929, 15—16.

¹⁵ Прев. Ламар. Цит. по: С. Есенин, Инония. Поема. С., Аврора, 1929, 16—17.

Или дълбоко философската „Песен за яляба“ (1921 г.) — поразителен предвестник на образите от ранната поезия на Заболоцки — това не е песен, а истински плач над „кръстните мъки“ на житния клас. Есенин създава образ с неочаквана сила: човекът, принуден да поглъща чужд живот така, че „Никому и в голову не встанет, / Что солома — это тоже плоть!“, се отравя от „трупните отрови“ на страданията на убития от него живот. На най-първичното, природното ниво тук лежи „първородният грях“ на хората, пораждащ в тях зло и смърт:

И свистит по всей стране, как осень:

Шарлатан, убийца и злодей. . .

От того, что режет серп колосья

Как под горло режут лебедей.

Тази тема става основна в натурфилософската лирика на Заболоцки през 20—30-те години смело въвел в поезията такъв възглед за природата, какъвто във философската мисъл открива Фьодоров. Зад хармоничната видимост на природния начин на живот Заболоцки настойчиво разкрива нейната „вековечна преса“, взаимното изяждане, изместване и борбата, царяща в нея:

Лодейников се вслуша. С грозен ритъм

безбройни смърти шестуваха там.

Природата работеше открито,

превърнала се вече в ад голям.

Трева ядяха бръмбарите, кълвяха

тях птици, пор пък техните глави

разбиваше и гледаха с уплаха

безброй лица из ношните тревн¹⁶.

(„Лодейников“)

„А впрочем нравствеността — пише Фьодоров — не само не се ограничава с личностите, обществото, а трябва да се разпространява върху цялата природа. Задачата на човека е да морализира всичко природно, да превърне сляпата, стихийната сила на природата в оръдие на свободата.“ „Тържеството на земеделието“ и „Безумният вълк“ са поемите на Заболоцки, където се рисува общата работа на хората по установяването на новия закон на битието, закона на истинското родство, свързващо всички същества на земята. Този закон се извисява над преобразования на „природна“ основа живот, от който се прогонва принципът на взаимното изместване, на сляпата стихийност и смъртта.

„Темата за смъртта, също така както и темата за любовта — пише Горки в статията „За Библиотеката на поета“ (1931 г.), — е вечна тема. У нас на тази тема не е прието да се пишат стихове, не знам защо? Според мен не трябва да се забравя, че убеждението в неотстранимостта на смъртта е също много полезно и даже утешително убеждение в буржоазното общество, където хората не са си мили един на друг.“ . . . Самият Горки не заобикаля тази тема и я решава новаторски, следвайки в много отношения този революционен преврат във възгледите за смъртта, който предлага Фьодоров. В своето творчество — в най-различни жанрове, от реалистично-достоверния до приказката-притча и чистата публицистика, Горки не престава да открива онова пасивно приемане на своята земна „участ“, съдба, робски-суеверното преклонение пред стихийния ход на нещата, особено пред смъртта, истинското ѝ обожествяване, което представлява най-дълбоката „метафизика“ на еснафа, неговата „рибя философия“.

В писмото си до М. Пришвин от 17 октомври 1926 г. Горки отбелязва, че неговото изказване за жената от книгата „Обувките“ му напомня мисли на Фьодоров. Пришвин отговаря, засягайки своето отношение към философа: „Досега ме безпокои неговата мисъл за възкресяване на бащите. Аз зная и неговата мисъл за жената, тя и

¹⁶ Прев. Никола Фурнаджиев. Цит. по: Н. Заболоцки. Избрани стихотворения. С., 1964, с. 24.

и до днес ме вълнува.“ Ненапрасно Горки с такова разбиране и поддръжка се отнася към творчеството на Пришвин, виждайки у него родствена на себе си общофилософска теза — човекът, надрастващ природния закон, онова, което по-късно сам Пришвин изразява така: „Същността на човешкото идване в света на природата е въставане срещу метода на природата, или просто възмущение от смъртта като начин на такова движение.“ У Пришвин Горки е почувствувал и благословил писателя-мислител такъв, какъвто е едва днес за съвременния читател, какъвто съвсем ясно се проявява във философско-лиричните миниатюри на своята афористична проза („Очите на Земята“, „Незабравки“ и др.). Философските лайтмотиви на неговите размисли: възходящото развитие на света, природата и човекът, парят на природата и бъдещият Всечовек, личност и безсмъртие, творчеството на живота, родствено се свързват с най-важните мисли на Фьодоров.

Най-силно и пряко влияние на фьодоровските идеи е изпитало върху себе си творчеството на Андрей Платонов. „Идеята на живота“, от която е бил завладян писателят, води началото си от дълбокото и сложното усвояване на учението за „общото дело“. Но това влияние съвсем не е „риторично“: писателят е успял да вкорени сърдечно някои най-важни фьодоровски теми, сякаш отново ги е родил в художествената плът на мотиви и образи. Разбира се, идейното и художественото богатство на платоновския свят не се свежда дори само до най-дълбокото и самостоятелно съпреживяване на мислите на Фьодоров. Но без да се имат предвид някои „съкровени“ философски граници на този свят — рязкото неприемане на смъртта, създаваща положение на „осиротяване“, която изисква преодоляването му с труд и творчество, неразривната връзка на всички поколения, живи и умрели, в „общото башинство“, детското чувство като критерий за нравственост и др., — разбирането на творческия вдог на Платонов в съветската литература съществено обеднява. Фьодоров и Платонов — това вече е цяла самостоятелна тема за изследване и тя вече започна.

В заключение да си спомним две изказвания на Платонов и Пришвин: „Невъзможното е годеница на човечеството и към невъзможното летят нашите души“; „На най-високите стъпала ще се разположат онези, които влагат цялата си душа в създаването на небивалото.“ Николай Фьодорович Фьодоров, философът на „невъзможното“ и „небивалото“, е и наред с това истински поет на високата мечта, винаги извеждаща човечеството напред.

Най-доброто в наследството на Фьодоров принадлежи на народа, на когото той така самоотвержено служи и в когото безгранично вярва. В това наследство са отразени присъщите качества на националната духовна култура: проникновена любов към човека, стремеж към висока нравствена цел, способна да обедини хората и да осмисли техния живот и дейност, синтетизъм на мисълта, онова забележително „трябва да се мечтае“, в което звучи призив да се мобилизира ладената само на човека способност за предварително проектиране на бъдещето. Дълбоко своеобразната, многостранната мисъл на Фьодоров привлича и ще привлича към себе си и философи, и писатели, и читатели.

Преведе от руски: Диана Ралева